

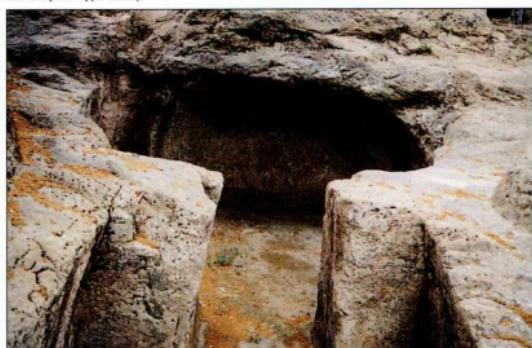
ΘΟΛΩΤΟΙ ΤΑΦΟΙ ΣΤΗΝ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΟΥ ΝΕΣΤΟΡΟΣ

Θάνος Παπαθανασόπουλος

Αρχιτέκτων

1, 2. Το πλήθος των λαξευτών βαλαμειδών τάφων και των συγχρόνων τους θόλων, είναι ιδιαιτέρα εντυπωσιακό στη Μεσσηνία.
Στις εικόνες χαρακτηριστικοί τύποι λαξευτών βαλαμειδών τάφων του μυκηναϊκού νεκροταφείου στα Ελληνικά της Ανθείας.

Το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, με τις έρευνες του Ερρίκου Σλήμαν και τα εκπληκτικά ευρήματα των ανασκαφών του στην Τροία και στην Ελλάδα¹, με τα οποία δόθηκε η ελλείπουσα έως εκείνη την εποχή ιστορική διάσταση στο Ομηρικό Έπος, καθώς και με το ανασκαφικό έργο και τις μελέτες του Χρήστου Τσούντα² στις Μυκήνες και αλλού στην Ελλάδα, καρπός των οποίων είναι και το συνθετικό του έργο *Μυκήναι και Μυκηναίος Πολιτισμός* (1893), θεμελιώθηκε η επιστήμη της μυκηναϊκής αρχαιολογίας.

Στις Μυκήνες, με το έργο του Σλήμαν και του συνεργάτη του, αρχαιολόγου Π. Σταμάτη, καθώς και με το έργο του Τσούντα από το 1886, εκτός από τους εξή λαμπρούς βασιλικούς λακκοειδείς τάφους του ταφικού περιβόλου Α, με τα θαυμαστά χρονικά κτερίσματα, αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν, μεταξύ άλλων, δύο μεγάλοι θολωτοί τάφοι. Ο τάφος του Ατρέω (διαμ. 14,40 μ.), που ερεύνητος ο Σταματάκης το 1878, και εκείνος της Κλυταμνήστρας (διαμ. 13,80 μ.), που ανέσκαψε εν μέρει το 1876 η Σοφία Σλήμαν και εξ ολοκλήρου ο Τσούντας το 1892. Ο Τσούντας, εκτός βέβαια από το ανάκτορο στην ακρόπολη των Μυκηνών, ερευνήσεις και τους τέσσερις από τους έξι ήδη γνωστούς, εκτός των τείχων, θωλωτούς τάφους.

Ο τάφος του Ατρέω, το μεγαλοπρεπότατο αυτό θολωτό ταφικό μνημείο, διατηρείται ακλόνητος και, από τότε που οικοδομήθηκε, στους μυκηναϊκούς χρόνους, έως τις μέρες μας, παραμένει άρπτος. Ο μυκηναϊκός αρχιτέκτονας έδωσε ένα άνοιγμα στο μνημείο, το οποίο ξεπεράστηκε στην ιστορία της οικοδομής μόνον όταν (το 115-125 μ.Χ.) ορθώθηκε στη Ρώμη από τον Αδριανό το Πάνθεον, εξ ολοκλήρου λίθινο κτίριο, με διάμετρο 43,5 μ.

Από τότε που τα μυκηναϊκά κτίσματα απέκτησαν πια ασφαλώς προσδιορισμένη ταυτότητα και υπόσταση, άρχισε με σαφέστερο επιστημονικό ενδιαφέρον η έρευνα και η μελέτη των μυκηναϊκών κέντρων και γεγκαταστάσεων στην Ελλάδα. Με τις πολυετείς έρευνες που ξεκίνησαν από το τέλος του 19ου αιώνα και τις οποίες συνέχισαν, εκτός από το Τσούντα, ο αρχαιολόγος Π. Σταματάκης, Σκιάδα, Κ. Κουρουνώτης, και άλλοι Έλληνες και ξένοι αρχαιολόγοι στον 20ό αιώνα, πολλαπλασιαστήκαν εντυπωσιακά οι θέσεις με μυκηναϊκά ευρήματα. Αποκαλύφθηκαν οικισμοί, οχυρωματικά και τεχνικά έργα, γεγκαταστάσεις, καθώς και νεκροταφεία, συ-

στάδες τάφων και μεμονωμένα ταφικά μνημεία, από τη διερεύνηση και τη μελέτη των οποίων προέκυψαν σημαντικές πληροφορίες και διαπιστώσεις για το μυκηναϊκό πολίτευμα.

Στη μυκηναϊκή ταφική πρακτική διακρίνονται τέσσερα βασικά είδη τάφων: οι κιβωτούσσοχροι, οι λαξευτοί, οι θαλαμοειδείς και οι θολωτοί τάφοι. Η κιβωτούσσοχρη ταφή, επιβάση του τύπου της ατομικής ταφής των πρωτοελλαδικών χρόνων, σταδιακά στονεί. Οι λαξευτοί είναι οι χαρακτηριστικοί τάφοι των μέσων του 16ου αιώνα π.Χ., με αντιπροσωπευτικά δείγματα αυτούς των δύο ταφικών περιβόλων των Μυκηνών. Οι θαλαμοειδείς, που πρωτοεμφανίζονται στα τέλη του 16ου αιώνα π.Χ., διαδιδούνται ευρέως στους επόμενους αιώνες. Είναι οι κογενειακοί υπόγειοι θάλαμοι, λαξευμένοι σε μαλάκα πορώδη πετρώματα, με ποικιλά σχημάτων, τετράγωνης ή κυκλικής κάτοψης, με επιπλέον δή γωνιαδή στέγη. Αν η οικογένεια επιβιώσει και μετά τη μυκηναϊκή εποχή, ο τάφος, και ιδιαίτερα ο δρόμος του, συνήθως χρησιμοποιούνται και κατά την επόμενη περίοδο των γεωμετρικών χρόνων (πρωολατρεία). Οι θαλαμοειδείς τάφοι έχουν μέχρι τρεις ή ακόμα και τέσσερις πλευρικούς μικρότερους θαλάμους για μεγάλες οικογένειες. Κατά την πρώιμη περίοδο, ο θαλαμοειδής τάφος μπορεί να βάφεται στην πρόσσωπη, για να μοιάζει με οικία ή θύρα ανακτόρου, ενώ το δάπεδο του μπορεί να αποτελείται από στρώμα πατημένης γης. Ανάμεσα στους εκατοντάδες των θαλαμοειδών τάφων της Μεσσηνίας, ιδιαίτερα αξέριγοι και εντυπωσιακοί είναι αυτοί του μυκηναϊκού νεκροταφείου της Άνθειας, βορειοδυτικά της Καλαμάτας, στη δυτική πλεύρα της χθαμαλής λοφοσειράς στη θέση Ελληνικά, κοντά σε μεγαλοπρεπή θολωτό τάφο μεγάλων διαστάσεων (διαμ. μεγαλύτερης των 10 μ.). Οι 24 -τουλάχιστον- θαλαμοειδείς τάφοι στα Ελληνικά, των οποίων ο δρόμος βλέπει στην ανατολή, προς την κοιλάδα Ξερίλα, χρονολογούνται στην YE III-A-B περιόδο (1375 - 1190 π.Χ.³). Ο μεγάλος θολωτός τάφος της Άνθειας, μαζί με τη γειτονική συστάδα των λαξευτών, αποτελούν ένα εκπληκτικό μυκηναϊκό μνημειακό σύνολο, 10 μόλις χλμ. βορειά από την Καλαμάτα, από την οποία, σε ανάλογη απόσταση προς τα δυτικά, στην περιοχή Νιγώρια-Καρποφόρα, υπάρχει άλλος εντυπωσιακός θολωτός μυκηναϊκός τάφος και συστάδα θαλαμοειδών. Σήμερα οι χώροι στους οποίους βρίσκονται οι τάφοι είναι δυσπρόσιτοι και γι' αυτό, παράλληλα με τα έργα συντήρησης και προστασίας των μνημείων, επιβάλλονται και έργα που θα τα καταστήσουν προστάτια στους επισκέπτες και ενδιφαρομένους, δεδομένου μάλιστα ότι οι σμαρταίκοι αυτοί χώροι βρίσκονται σε αρτηρίες που οδηγούν στη μεσοαιγακή πρωτεύουσα από τα βόρεια και τα δυτικά (εικ. 1-2).

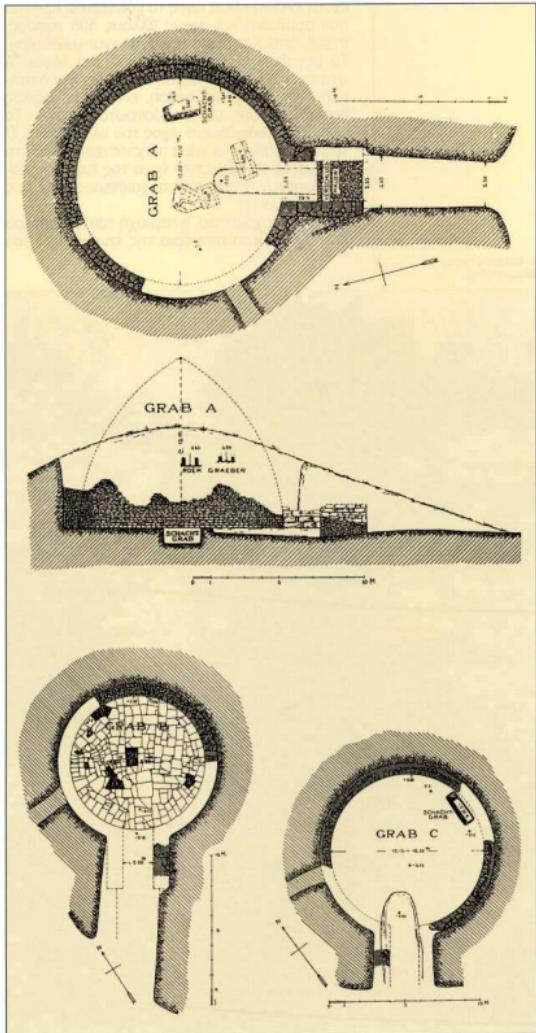
Οι θολωτοί τάφοι, εντυπωσιακά ταφικά μνημεία, αξιοθαύμαστα από την αρχαιότητα

Εκτός από τα ίδια τα ανακτορικά ενδιαιτήματα, τεκμήρια θαυμαστά της ισχύος, του πλούτου, του γοήτρου και της υστεροφημίας των μυκη-

νιών ηγεμόνων αποτελούν και οι επιβλητικοί βασιλικοί θολωτοί τάφοι τους.

Στην Πελοπόννησο πραγματοποιήθηκαν πολλές έρευνες καβών, μετά την ανακάλυψη των βασιλικών εγκαταστάσεων στην Αργολίδα κυριαρχούσε στην επιστημονική κοινότητα η αναζήτηση των ανακτορικών έδρων και άλλων βασιλέων που έλαβαν μέρος στη μεγάλη εκστρατεία των Ελλήνων κατά της Τροίας.

3. Οι τρεις θολωτοί τάφοι A, B και C στον Κακόβατο της Ήλιδας νότια του Αλφείου. Τάφοι A (τοιχί και κάτοιχη), τάφοι B και C (κατώφας).
Κατά Dörpfeld.

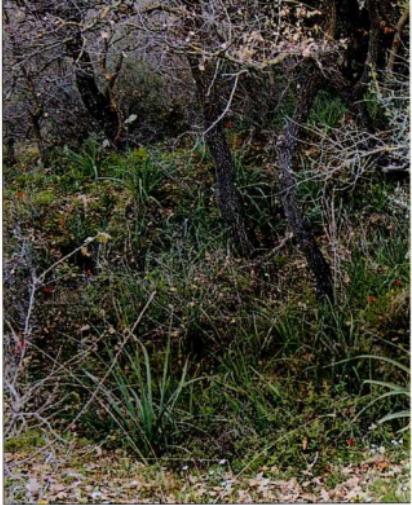

4. Αγριό (Ακούρθι).
Παρά την πλούσια
βλάστηση που καλύπτει
το μνημείο, διακρίνεται
η περιμέτρος της θόλου
του τάφου.

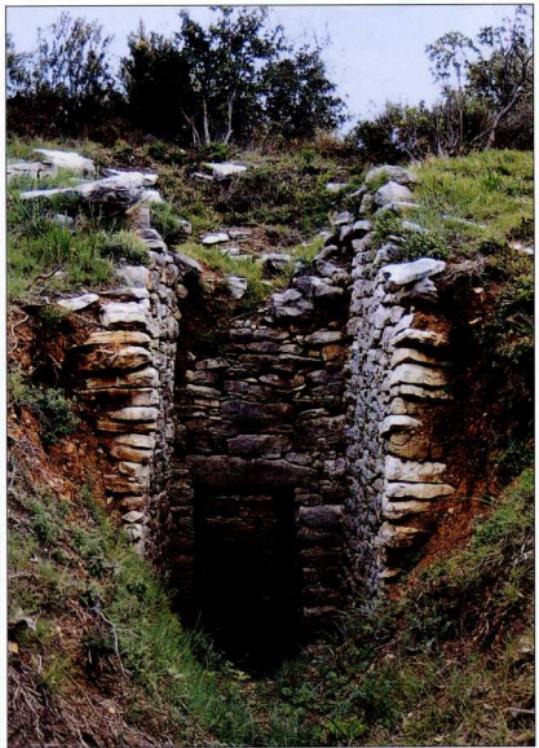
Από το 1906 ως το 1908, o W. Dörpfeld ερευνά συστάδα τριών θολωτών τάφων στον Κακόβατο⁴ (εικ. 3) –σε λοφώδη περιοχή του Κυπαρισσιακού κόπτου, 37 χλμ. νοτιώς του Πύργου– τους οποίους χρονολογεί από τον 16ο έως τον 15ο αιώνα π.Χ.

Από το ταφικό αυτό συγκρότημα, ο τάφος Α, ο νεότερος κατά τον ανασκαφέα, είναι ο μεγαλύτερος και καλύτερα διατηρημένος. Οι δομικοί λίθοι του τοιχώματος του θαλάμου του έχουν έντονη κλίση προς το εσωτερικό, πράγμα που συμβαίνει και στους άλλους δύο τάφους, στους οποίους όμως η κλίση είναι μικρότερη. Το μεγαλύτερο σωζόμενο ύψος του τάφου Α φτάνει τα 2,50 μ. Ο τάφος Β, παρότι δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση, είναι ο μοναδικός θολωτός τάφος με πλακόστρωτο δάπεδο. Το μεγαλύτερο σωζόμενο ύψος του είναι 1,75 μ. Ο τάφος Σ, που είναι και ο πλησιέστερος προς το μυκηναϊκό οχυρωματικό έργο της περιοχής, είναι κατά τον ανασκαφέα αρχαιότερος από τους άλλους δύο.

Στην αρχαιότητα, η περιοχή του Κακόβατου βρισκόταν μέσα στα όρια της επικράτειας του

5. Θολωτός τάφος
Μουριατόδας.

μυκηναϊκού βασιλείου του Νέστορας και αυτό –σε συνδυασμό με τα σημαντικά και πλούσια ευρήματα των τάφων, τα οποία τεκμηριώνουν και σχεδεῖς της περιοχής με την Κρήτη και την Αδριατική– συνέβαλε στο να υποθέσει ο ανασκαφέας στον Κακόβατο θα έπρεπε να τοποθετηθεί η έδρα του βασιλείου του Νέστορας. Ωστόσο, το 1939, εντοπίζεται, από την κοινή έρευνα στη Μεσσηνία του Κωνσταντίνου Κουρουνώπη και του Carl W. Blegen⁵, το ανάκτορο του Νέστορας στον Επάνω Εγκλανό. Έτσι, ο Κακόβατος θεωρείται πια ότι υπήρξε επαρχιακό κέντρο, έδρα τοποτηρητή τοποθετημένου από την κεντρική διοικητή του βασιλείου της Γύλου⁶.

To ανάκτορο του Επάνω Εγκλανού, που αμέσως μετά τον εντοπισμό του χαρακτηρίστηκε από τους δύο ερευνητές ως το «ανάκτορο του Νέστορας», υπήρξε ένα εξαιρετικά σπουδαίο εύρημα, ενώ οι εκαποντάδες ενετίγμαρφες πινακίδες της γραμμικής γραφής Β, που βρέθηκαν στο αρχείο του, και που βάσει αυτών αποκαλύφθηκε η αρχαιότητα ελληνική γραφή, συνέβαλαν στο να θεωρηθεί ως μία από τις σημαντικότερες αρχαιολογικές αποκαλύψεις του 20ού αιώνα.

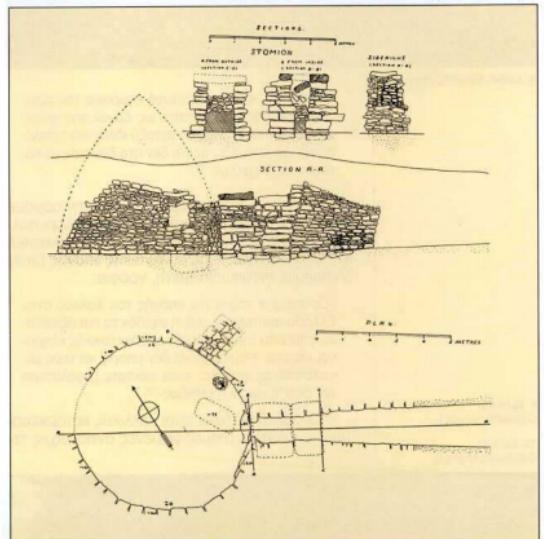
Οι εννέα θολωτοί τάφοι της κάτω πόλης των Μυκηνών, αν και όλοι συλλημένοι⁷, ήδη από την αρχαιότητα, χρονολογήθηκαν από τον 16ο έως τον 13ο αιώνα π.Χ. Συγκεκριμένα, οι τάφοι του Αιγισθού, ο Κυκλώπειος και ο τάφος του Επάνω Φούρουνο τοποθετούνται στον 16ο αιώνα π.Χ., ο τάφος της Παναγίας, του Κάτω Φούρουνο και ο τάφος των Λεοντών στον 15ο, ενώ οι τάφοι των Δαιμόνων, της Κλυταιμήτρας και του Ατρέως γύρω στο 1250 π.Χ.

Ο Τσούντας, στα Μυκήναι και Μυκηναίος Πολιτισμός, εκτός από τους θολωτούς τάφους των Μυκηνών, γνωρίζει τους τάφους στο Μενιδιό⁸, στο Ηραίο του Αργούς⁹, τους δύο θολωτούς τάφους στο Θωριό, που αποκάλυψε o B. Σταϊς¹⁰, τους ερευνημένους το 1886 από τον ίδιο δύο τάφους, έναν στο Βαφείο¹¹ στη Λακω-

φάσ αρχαιολόγος Χρ. Τσουντας, θαυμάζοντας τον τάφο του Ατρέα, γράφει:

«...την αληθή όμως εντύπωσιν, η προένει, ούτε λόγοι ούτε εικόνες δύνανται να παραστήσουν [...] Εν Ελλάδι σώζονται και άλλα μνημεία των αρχαίων έξοχα από πάσαν άποψιν, νομίζω όμως ότι ουδέν εξ αυτών παρουσιάζεται τόσον καταπληκτικόν καὶ τόσον σοβαρώς μεγαλοπρεπές· ίώς επαυξάνει την εντύπωσιν και τούτο, ότι το κτίριον όχι μόνον μακρόθεν δεν είναι ορατόν, αλλά και σταν φθόση της πλήρεστα αυτού, πάλιν ουδέν βλέπεται αιφνίτης δε κάμπτων ευρύσκεται προ μεγάλης και πλειεάς τομής εν τω όρει, ήτοι προ του δρόμου, εις το πέρα του οποίου βλέπεται την υψηλήν και αγέρων ωθύρων... Ουχ ήτον όμως θαυμασία είναι και η εντύπωσις του εωστερικού της

6.7. Θολωτό τάφος Βασιλικού. Αποτύπωση των καταλοίπων του τάφου (Ο. Pelon, Tholoi, Tumuli et Circles Funéraires, Paris 1976, πιν. XCIX) και πρόσφατη εικόνα του μνημείου, που βρίσκεται δίπλα στον εγκαταλελευθερωμένο γραφικό στιβρόδρομο στοβά.

vía (διαμ. 10,35 μ., με μήκος δρόμου 29,80 μ.), που, λόγω του πλούτου των ευρημάτων του, χαρακτηρίστηκε από τον ανασκαφέα πριγκιπικός, και έναν άλλον, στον Κάμπο Αβίας¹² στη Μεσσηνία – αποχώρη και οι δύο αυλιμένοι. Γνωρίζει επίσης ο Τσουντας τον μνημειώδη θολωτό τάφο στον βοιωτικό Ορχομενό¹³ και έναν μικρό στον Ταύνετο, κοντά στο χωριό Αρνη¹⁴ της Λακωνίας. Είχε δηλαδή ο Τσουντας υπόψη του έναν ικανό αριθμό θολωτών τάφων, που του επέτρεψε να εξαγάγει βασικά πορίσματα σχετικά με τα ταφικά έθιμα των Μυκηναίων.

Από την αρχαία παράδοση είναι γνωστό ότι ο Παυσανίας αντικρίζοντας θαυμασμένος στον βοιωτικό Ορχομενό τον θολωτό τάφο του Μινύου γράφει: «...έναινται κτίσματα θαυμαστά κι από κανένα άλλο κατώτερο μέσα στην ίδια την Ελλάδα ή αλλού και έχει οικοδομηθεί ως εξής: «είναι λίθινος, κυκλικού σχήματος και όχι υπερβολικά οξυκόρυφος· ο λίθος της κορυφής λένε πώς εξασφαλίζει τη συνοχή σ' ολόκληρο το οικοδόμημα». Ο περιηγητής, που επισκέπτεται τον τάφο και τον βλέπει ακέραιο δεκαπέντε αιώνες μετά την κατασκευή του, εκφράζει την απορία του ως εξής: «Οι Έλληνες είναι, φαίνεται, δεινοί να λογαριάζουν περισσότερο τα αξιοθάμυματα που υπάρχουν έως από τη χώρα τους κι οχι του τόπου τους· έτσι διακεριμένοι συγγραφείς περιέγραψαν λεπτόμερεστατά τις πυραμίδες των Αιγυπτίων, ενώ δεν έκαναν τον παραμικρό λόγο για το θησαυρό του Μινύα και για τα τείχη της Τίρυνθας που είναι εξίσου αξιοθάμυματα»¹⁵. Στα χρόνια μας, το επάνω μέρος του τάφου του Μινύου δεν διατηρείται, αλλά το ύψος του υπολογίζεται περίπου στα 14,20 μ., όσο δηλαδή είναι και η διάμετρος της θόλου. Ο τάφος, εκτός από τις μεγάλες διαστάσεις του, μοιάζει με τον αντίστοιχο «θησαυρό» του Ατρέα, δύσον αφορά τόσο στον πλευρικό του νεκρικό θάλαμο, όσο και στο γεγονός ότι ο περιμετρικός τοίχος της θόλου έφερε χάλκινα στολίδια, ίσως ρόδακες.

Περίπου δεκακότα αιώνες αργότερα, ο σο-

8. Διόδια. Θολωτός τάφος.

θόλου, ήπις κατά την επιτυχή έκφρασην του αρχιτέκτονος Adler παριστάται ως έργον της φύσεως: τόσο είναι η αρμονία μεταξύ ίδεας και εκτελέσεως, ώστε νομίζεις τις ότι δεν ήταν δυνατόν να κατασκευασθή αλλως¹⁶.

Έναν αιώνα αργότερα, όταν με την αρχαιολογική έρευνα οι μυκηναϊκοί θολωτοί τάφοι πολλαπλασιάστηκαν εντυπωσιακά στην ελληνική γη¹⁷, η μελετήτρια της μυκηναϊκής εποχής Emile Vermeule, εντυπωσιασμένη, γράφει:

«Οι θολωτοί τάφοι της εποχής του Χαλκού στην Ελλάδα αποτελούν ακόμη σχεδόν τα πιο αξέσπετα κτίσματα της ελληνικής αρχιτεκτονικής κληρονομίας μας. Καμιά εικόνα δεν μπορεί να τους μεγαλοποιήσει φεύγοντας είναι πάντοτε μεγαλύτερα απ' όσο θυμάσαι ή ελπίζεις»¹⁸.

Οι θολωτοί τάφοι είναι κυκλικοί, κατασκευασμένοι μέσα σε διαμορφωμένες αντίστοιχες τε-

χνητές κοιλότητες στο επίπεδο ή το «λοφοειδές» έδαφος, οι πιο πλούσιοι κατά το ισοδομικό σύστημα, με τέλεια προσαρμογή των μεγάλων λίθων, χωρίς συνδετική ύλη μεταξύ τους –όπως ο θολωτός τάφος του Ατρέα, της Κλυταμνήτρας ή του Μινύου– και λιγότερο σημαντικοί από πλακαρές πέτρες που ορθώνονται κατά το εκφορικό σύστημα. Αυτή η τυπική για δεκάδες ταφικά μνημεία αρχιτεκτονική συλλήψη συνθέτει λειτουργίες και ικανοποιεί ανάγκες μερικών ημερών και μιας αιωνιότητας: ο μακρύς δρόμος του τάφου οδηγεί τελετουργικά το φέρτρο του –ενδεχομένως ταριχευμένου– νεκρού στην τελευταία του κατοικία, ενώ οι οικείοι του τελούν τους καθιερωμένους εναγμούς. Η γιαντιαίας αντοχής στατική επάρκεια της κατασκευής εξασφαλίζει τον αδιστάρκτα αιώνιο ώρο του νεκρού. Το χώμα που τα καλύπτει όλα, εκτός από την απόλυτη ησυχία, εξασφαλίζει και σηματοδοτεί διακριτικά τη μεγαλοπρεπή τελευταία κατοικία του. Οπαν στον ίδιο τάφο (θολωτό ή θαλαμοειδή) έπρεπε να ταφεί και άλλος νεκρός της οικογένειας, τότε οι οικείοι ήταν αναγκασμένοι να ανοίγουν εκ νέου το δρόμο και το στόμιο. Αυτή η διαδικασία ήταν απλούστερη στον τάφο του Ατρέα, όπου υπήρχαν θεόρατες δίφυλλες θύρες, πράγμα που σημαίνει ότι ο δρόμος έμενε ακάλυπτος. Από το Έπος γνωρίζουμε ότι οι βασιλικές σοροί έμεναν πολλές ημέρες και εβδομάδες θρηνούμενες σε λαϊκό προσκύνημα πριν ταφουν. Αυτό σημαίνει, ότι ο νεκροί ωφιστάντο κάποιους είδους ταρίχευμα¹⁹.

Ο Τσουντάς αρχικά και οι μεταγενέστεροι μελετητές, βασισμένοι στα αρχαιολογικά ευρήματα και στην κριτική θεώρηση του Έπους, αναπαρέστησαν τα έθιμα και την τελετή της ταφής²⁰. Στους μυκηναϊκούς χρόνους οι νεκροί

9. Χαλκιάς.
Ο θολωτός τάφος I.

10. Χαλκιάς.
Ο θολωτός τάφος II.

ουδέποτε καίγονταν. Ο νεκρός, ντυμένος, σε ύππια ή και λιγότερο συγχά σε συνεσταλμένη εμβρυακή στάση, μεταφέροταν στον τάφο με φορείο ή νεκροφόρα από ελαφρύ ξύλο καλυμμένο με δέρμα ή ψάθισμα, ή επιχρισμένο με κονιάμα και τοποθετείτο στο πιο ελεύθερο μέρος του δαπέδου.

Ο ακαδημαϊκός Σπ. Ιακωβίδης, γράφει:

«...το έθιμον της θεαματικής και θορυβώδους θρηγυτσίας των νεκρών, γνωστόν εις την Ελάσσα από τους ιστορικούς χρόνους μέχρι και σήμερον, ήτοι ήδη μυκηταικόν αν μη και παλαιότερον²¹.

Μέσα σ' αυτή τη μεγάλη τεχνητή θόλο του τάφου, που ασφαλώς συμβολίζει το στερέωμα της ζωής στον Αἴδη, τον ουρανό της άλτης, της αιώνιας ζωής, δεν θα ήταν υπερβολικό να θεωρηθεί ότι θα μπαρούσε, γύρω από τον νεκρό, ή ακόμα και έξω, στο δρόμο, να οργανώνταν

συμπόσια-νεκρόδειπνα, με συζητήσεις και αναφορές στα κατορθώματα και τις αγαθοφερίες του νεκρού, και να ακούγονταν τα μοιρολόγια και τα άσματα. Ενδεχομένως να χρειάζονταν μέσα στη θόλο αποχαιρετιστήριοι κυκλοί συρτώ χοροί, να σουβλίζονταν αρνιά και να προσκομίζονταν αμφορείς για την οινοποσία²², που θα συνδέονταν το τελευταίο δείπνο στο οποίο θα «παρευρισκόταν» ο νεκρός. Τα χρυσά κύτελλα και οι διασκορπισμένες στο δαπέδο της θολωτών τάφων πυρές, που συχνά βρίσκονται στους τάφους, μαζί με τα αγαπημένα αντικείμενα του νεκρού, ίσως να είναι και τεκμήρια εκείνου του τελευταίου δείπνου²³. Όταν το γλέντι τελείωνε, έμπαινε η κλείδα στην κορυφή της θόλου, γέγιζε με χώμα ο δρόμος και άρχιζε η συσσώρευση των χωμάτων για τη δημιουργία του τύμβου.

Ο αρχαιολόγος Γ. Μυλωνάς²⁴, από τους κυριότερους ελλήνες μελετητές της μυκηναϊκής περιόδου, θεωρούσε ότι οι Μυκηναίοι πίστευαν

12. Τραγάνα.

Ο θολωτός τάφος 1,
αμέσως μετά την ανασκαφή
Μεριάντου (ΠΑΕ 1956, πίν.
95). Φοίνικοι τα λαξέματα
στο δαπέδο του δρόμου,
στο στόμιο του τάφου.

13. Τραγάνα.

Ωψή του εσωτερικού
του θολωτού τάφου 1.

11. Χαλκίας.

Ο θολωτός τάφος III.

14. Τραγάνα.
Θολωτός τάφος.

πως η τελευταία κατοικία του νεκρού ήταν προσωρινή, μέχρις ότου δηλαδή συντελεστεί η αποσάρκωση του, οπότε καὶ τα οστά μεταποίζονται ή αποβάλλονται στο δρόμο του τάφου για να ταφεί ο επόμενος νεκρός της οικογενείας. Το στόιο του θολωτού τάφου, κατά τον Μυλωνά, είναι το όριο της μετά θάνατον ζωής, το τέρμα του τάφου, ο οποίος γ' αὐτὸν το λόγο «και εφράσσετο»²⁵.

Λίγο πριν, το 1959, ο Σπ. Μαρινάτος είχε γράψει σχετικά ότι «...αν ο Κρής έζη την παρούσαν ζωήν, ο Μυκηναῖος εφρόντιζε περισσότε-

ρον διά την μετά θάνατον»²⁶. Ανεξάρτητα όμως από τη διάρκεια αυτής της «μετά θάνατον ζωῆς», ο θολωτός τάφος, αυτό το γιγαντιαίων αινούχων αριστούργημα της τέχνης και της τεχνικής των μυκηναϊών αρχιτεκτόνων έχει τέτοια στατική επάρκεια, ώστε να μπορεί να θωρηθεί αιώνιος. Την αιώνιαν αυτήν αντοχή των θολωτών τάφων διατάραξαν οι κάθε ειδούς ιερόδυοι και τυμβωρύχοι όλων των εποχών, με τις τρύπες που άνοιγαν για να φτάσουν στους ταφικούς θησαυρούς, καταργώντας τη στατική συνοχή, με αποτέλεσμα οι θόλοι, και κατά συνεπεια τμήματα των τοιχωμάτων, να καταρρέουν ευκόλα μετά από σεισμούς και βροχοπτώσεις²⁷.

Παρ' ὅλες τις έρευνες και τις θεωρίες που έχουν διαπιστωθεί, δεν έχει μέχρι σήμερα δοθεί μία απολύτως ιανοποιητική απάντηση στη θέμα της προέλευσης του θολωτού τάφου, αυτού του τοσού χαρακτηριστικού μυκηναϊκού αρχιτεκτονήματος. Ορισμένοι μελετητές θεωρούν ότι η καταγωγή αυτών των ταφικών μνημείων θα έπρεπε να ανατίθεται στους κυκλοπούς, προφανώς θολωτούς, τάφους της Μεσσαράς στην Κρήτη²⁸. Κατά τη Vermeule πρόκειται για τα αποτέλεσμα συνδυασμού παραγόντων, όπως της αυτόχθονης τάσης των Μυκηναίων προς τα κυκλικά ταφικά οικοδομήματα και το μεγαλύτερο, με αναφορές στην Κρήτη και στις πυραμίδες της Αιγύπτου, με την οποία υπάρχουν επαφές και σχέσεις, σε συνδυασμό με μια «νέα αἰσθητή πολιτικού ανταγωνισμού» των μυκηναϊκών βασιλεών²⁹. Βέβαια, κατά τη γνώμη μου, οι μυκηναϊκοί θολωτοί τάφοι δεν μπορεί να έχουν την παραμικρή σχέση με τις πυραμίδες της Αιγύπτου. Θα πρέπει να αποδεχτούμε ότι οι θολωτοί τάφοι, ως σύλληψη και ως κατασκευή, «γεννηθήκαν», στον ελλαδικό χώρο, ακριβώς όπως αργότερα οι πρώ-

15. Ο πριωνύτερος θολωτός τάφος, στο χωριό Κορυφόπαιο (Οιανόν Αγά), πάνω από το κόλπο του Ναυαρίνου. Πρόκειται ίσως για τον πολαιότερο θολωτό τάφο της πρεβολικής Ελλάδος, και βρίσκεται δή στην Αργολίδα, όπως θα περίμενε κανείς, αλλά στη Μεσσηνία.

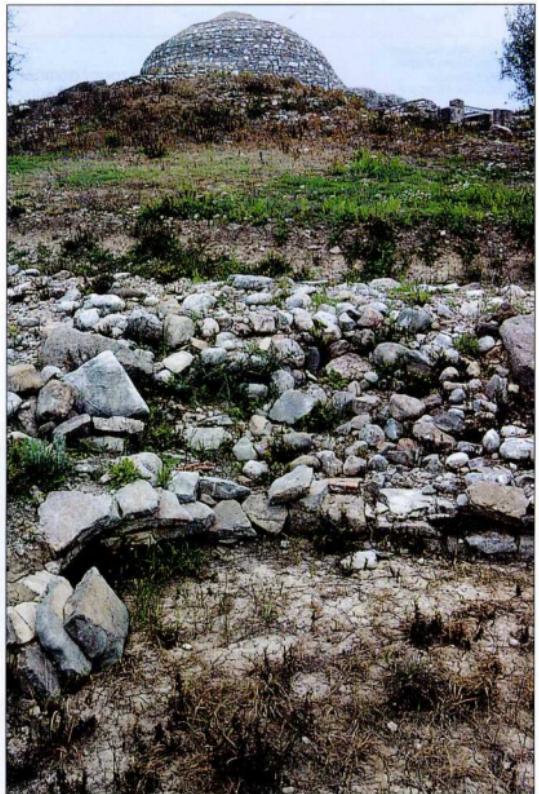

Ο πρώτος τάφος της Τραγάνας (διαμ. 8,50 μ.) (εικ. 12) χρησιμοποιήθηκε για τέσσερις αιώνες, περίπου πριν καταρρεύει τη οροφή του. Εκτός δηλαδή από τις αρχικές ταφές, τους λακούειδες τάφους στο δαπέδο της θόλου –που βρέθηκαν όπτρακα ανακτόρικού ρυθμού– υπήρχαν και νέες ταφές, για τις οποίες μεταφερόταν χώμα, που συσωρευόταν επάνω στις προηγούμενες. Στις ταφές που βρίσκονταν στο κάθε φορά υπερυψούμενο δάπεδο, ο Κουρουνιώτης παρατήρησε ότι τα τεμάχια των νεότερων ταφών μαρτυρούν «την προϊούσα πτωχεία των θαππομένων». Στον ίδιο αυτόν τάφο της Τραγάνας αποκαλύφθηκαν στο δάπεδο, στο τέλος του δρόμου και στην αρχή του στοιου, δύο επιμήκη λαξεύματα, καθένα από τα οποία είχε μήκος 0,50 μ., πλάτος 0,25 μ. και βάθος 0,30 μ., ενώ απειχάν μεταξύ τους 1 μ. (εικ. 13).

Στο δαπέδο του δεύτερου θολωτού τάφου (διαμ. 7,20 μ.) (εικ. 14) βρέθηκαν στη θέση τους δύο κρατευτές, για να περιστρέφονται οβελοί.

17. Περιστεριά.

Στο βάθος της εικόνας η αποκατεστημένη θόλος του τάφου I, και μπροστά ο εξαιρετικά σπανίσ ορθογώνιος τόφος με τις αποπρογυγμένες γωνίες, που απέδωσε σπουδαία χρυσά ευρήματα, συγκρίσιμα μόνο με αυτά των Μυκηνών.

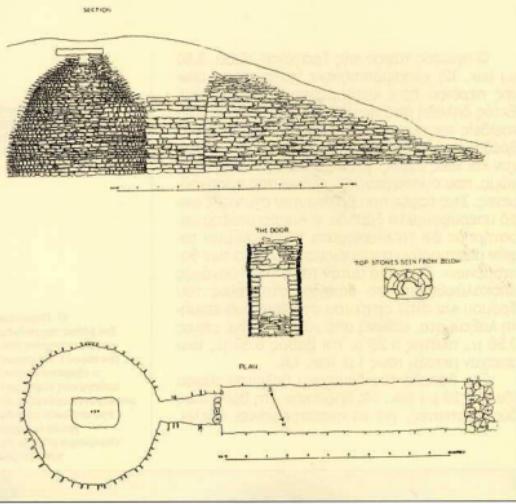

τοι ναοί των γεωμετρικών και αρχαικών χρόνων καθώς και το αρχαίο ελληνικό θέατρο.

Οι θολωτοί τάφοι στη Μεσσηνία

Στα χρόνια του Νέστορος, το μικηναϊκό κράτος της Γύλου, με έδρα το ανάκτορο στον Εγκλιανό, περιλάμβανε ολόκληρη τη Μεσσηνία, με όριο στα ανατολικά τον Ταύμετο και στα βόρεια τον Αλφειό. Με τις δεκάδες των θολωτών και θαλαμοειδών τάφων που αποκαλύφθηκαν μέχρι σήμερα στη Μεσσηνία από την Αρχαιολογική Εταιρεία³⁰, και ιδιαίτερα με το σωτικού κυριώς χαρακτήρα έργο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας³¹ –με βάση το οποίο τεκμηριώνεται στις ταφικά μνημεία είναι περισσότερα και από αυτά της ίδιας της Αργολίδας– θα μπορούσε ίσως να ειπωθεί ότι, ακόμα και αν δεν είχε βρεθεί στον Εγκλιανό το ανάκτορο, εδώ άκμασε ένα από τα σημαντικότερα κέντρα του μικηναϊκού κόσμου. Με τα δάσπαρτα παντού στη μεσσηνιακή γη ταφικά μνημεία αποδείχθηκε ότι η περιοχή κατοικείται συνέχεια. Τα παλαιότερα κέντρα, όπως ο Κακόβοτας, το Βολιμίδια, η Τραγάνα, η Ικλαίνα, στο Μυρονοχώρι στου Ρούτση³² και τη Κουκουνάρα ακμάζουν περί το 1400 π.Χ., διασκομένα από τοπικούς ηγεμόνες: η ξεφαρτικά σημαντική και οχυρή θέση της Περιστεριάς είναι ακόμα αρχαιοτερη³³. Η ανασκαφή έρευνα αποκαλύπτει μικρότερους θολωτούς τάφους, μεμονωμένους – όλοι για τις οικογένειες τοπικών αρχότων και αξιωματούχων: στην Αγριλιά (Ακούρθι κατά Valsinī) (εικ. 4), στη Μουριατάδα (εικ. 5), στο Βασιλικό (εικ. 6, 7), στα Διδιδιά³⁴ (εικ. 8), αλλά και σε συστάδες δύο ή τριών, στο Καπλανί³⁵, στον Χολκιδί³⁶ (εικ. 9-11) ή στο Ψάρι³⁷.

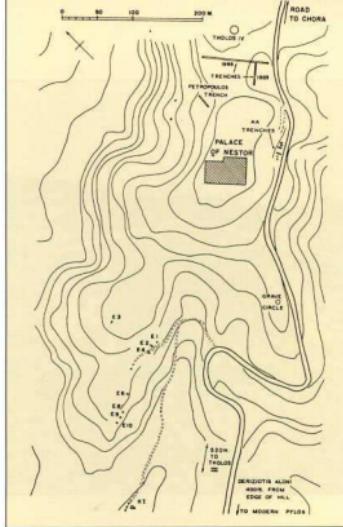
Στην Τραγάνα, ο Σκάρας³⁸ είχε εντοπίσει και εν μέρει αποκαλύψει έναν θολωτό τάφο, που ερευνήθηκε αργότερα από τον Κουρουνιώτη³⁹ και, πολὺ αργότερα, από τον Μαρινάτο, ο οποίος το 1955 ανέσκαψε το δρόμο του τάφου, καθώς και τον –σε απόσταση 15 μόλις μ.– δεύτερο θολωτό τάφο που εντόπισε στην ίδια θέση⁴⁰.

18. Μάλι. Θολωτός τάφος I (O. Pelon, Tholoi, Tumuli et Circles Funéraires, Paris 1976, niv. Th. 26 A).

19. Η περιοχή του ανακτώρου του Νέστορος στον Επάνω Εγκλανό, όπου φαίνονται ο θολωτός τάφος IV, ο «ταφικός κύκλος» και, στα νότια, η κατεύθυνση του τάφου III.

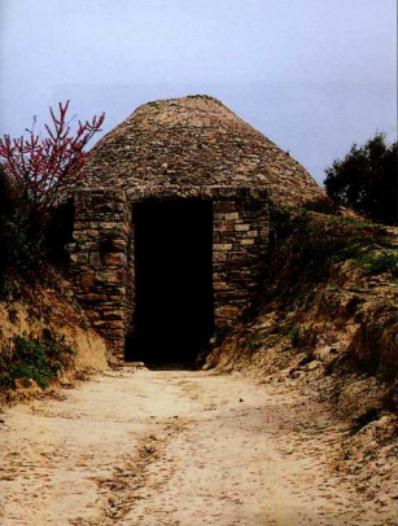
23. Βοϊδοκοιλί. Ο θολωτός τάφος του Θρασυμήδη, Πίου του το Κορυφόσιο, με το Παλίκαστρο να το στεγανώνει, και στο βάθος η Σφακτηρία.

Ρούποτη)⁴²—οι οποίες οδηγούσαν στο κέντρο περίπου της θόλου—, ερμηνεύονται από τον ίδιο μελετήτη ως απαραίτητα για την «ομαλότερη κινητηση» του άρματος που έφερε τον νεκρό. Κατά τη γνώμη μου όμως, τα επιμήκη αυτά λαξεύματα και τα τριών θολωτών τάφων πιθανότατα εξασφαλίζουν όχι την κινητηση αλλά αντίθετα τη σταθεροποίηση και την ακινησία του άρματος που χρησιμεύει προφανώς στη μεταφορά και απόδειξη του νεκρού στην τελική του θέση στον τάφο.

Το 1926 ο Κουρουνώπτης εντοπίζει και ανασκάπτει κοντά στο χωριό Κορυφόσιο (Οσμάν

ραος τάφος της Μεσοπηγίας. Η Ζ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, για την προστασία του τάφου, κάλυψε το θάλαμο και το δρόμο με ειδικό στέγαστρο.

Ενώ βάριμενα κανείς γύρω από την έδρα της κεντρικής εξουσίας, στο ανάκτορο του Εγκλιανού, να υπάρχουν οι μνημεώδεις θολωτοί τάφοι της δυναστείας των Νειληδών, μόνο δύν βασιλικοί θολωτοί τάφοι έχουν βρεθεί: ο ένας περίπου 180 μ. βορειοανατολικά του ανακτορού, και ο άλλος σε ίση απόσταση στα νότια: από τον δευτέρο τάφο σώζεται μόνον το περιγράμμα της κυκλικής κάτοψης (ταφικός κύκλος κατά τον Blegen).

Ο –σε κακή κατάσταση διατήρησης– θολωτός τάφος του Κάτω Εγκλιανού (τάφος III κατά τον ανασκαφέα C. Blegen) (εικ. 19-22) βρίσκεται 1 χλμ. νοτιοδυτικά του ανακτορού, 40 περίπου μ. από τον δημόσιο δρόμο Πύλου-Χώρας.

Ο μυκηναϊκός θολωτός τάφος ο λεγόμενος «του Θρασυμήδη», στην Βοιδοκούλια (εικ. 23) –στην ευρύτερη περιοχή της οποίας έχουν επισημανθεί χήνη που αποδεικνύουν την ανθρώπινη παρουσία ηδη από τα μέσα της 7ης π.Χ. χιλιε-

Αγά) συλλημένο από την αρχαιότητα θολωτό τάφο⁴³ διαμέτρου περίπου 6 μ., με δρόμο, του οποίου οι πλευρές ήταν χωρίς λίθινη επένδυση (εικ. 15). Με τη μελέτη του τάφου ασχολήθηκε ο Blegen⁴⁴, ο οποίος βασισμένος στα ευρήματα του Κουρουνώπη, τα οποία μελέτησε στα εργαστήρια του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, τον χρονολόγησε στις αρχές του 16ου αιώνα π.Χ., τον χαρακτήρισε δηλαδή ως έναν από τους παλαιότερους αν όχι τον παλαιότερο θολωτό τάφο στην Ελλάδα.

Ο οχυρωμένη ακρόπολη της Περιστεριάς, 8 χλμ. βορειοανατολικά της Κυπαρισσίας, ήταν, κατά το Μαρινάτο, το σημαντικότερο κέντρο της προμυκηναϊκής και μυκηναϊκής εποχής στην περιοχή. Στον ψυσικό όχυρο λόρο, με οχύρωση στη νότια πλευρά και πλούσια πηγή στα ριά του, ο γηγεμόνας που έδρευε εκεί έλεγχε τη διάβαση του μεσοπαλαιού αυλώνα προς την πεδιάδα Σουλιάτη, το Στενυκλάριο πεδίον. Στο λόρο βρίσκονται και τρεις μεγάλοι και χρυσοφόροι θολωτοί τάφοι, που ανέσκαψαν οι Σπ. Μαρινάτος⁴⁵ (1960-1965) και Γ. Κορρέδης (1976-1977) (εικ. 17).

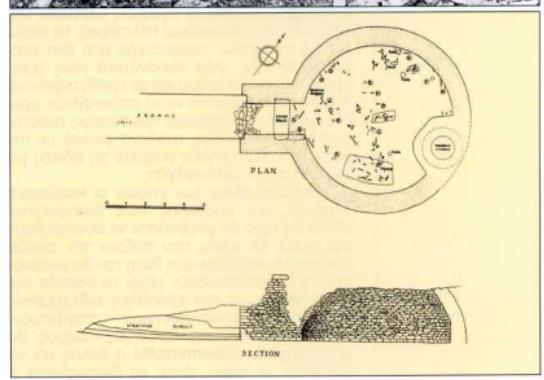
Ο θολωτός τάφος I, περίπου του 1500 π.Χ., ήταν σε χρήση έως τους ελληνιστικούς χρόνους, όπως αποδειχθήκε κατά την ανασκαφή. Ο τάφος αυτός, που αναστήλωθκε το 1970, είναι ένας από τους μεγαλύτερους μυκηναϊκούς τάφους στην Ελλάδα, και μπορεί να συγκριθεί με τους τάφους του Ατρέως και του Μινύου.

Στη Μάλθη, ο σουηδός αρχαιολόγος Nathan Valmin αποκάλυψε, το 1926, δύο θολωτούς τάφους (I και II) της τελευταίας περιόδου της μυκηναϊκής εποχής. Οι τάφοι βρίσκονται στα νοτιοδυτικά του λόφου της προϊστορικής ακρόπολης της Μάλθης, την οποία ο ίδιος ερευνήσε και ταύτισε με τα αρχαία Δώριον, περίπου 20 χλμ. ανατολικά της Κυπαρισσίας και 8 χλμ. βόρεια της Ιθώμης⁴⁶. Ο θολωτός τάφος II δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση, ενώ ο θολωτός τάφος I (εικ. 16, 18) είναι ο καλύτερα διατηρημένος ακέ-

20. Ο αναστηλωμένος θολωτός τάφος του ανατόπερου του Νέστορος (Επάνω Εγκλιανού), διαμέτρου 9,35 μ. (τάφος IV κατά τον ανασκαφέα C. W. Blegen).

21. Ανάκτορο Νέστορος, θολωτός τάφος III Κάτω Εγκλιανού. Ο Blegen χρονολόγησε το βασιλικό τάφο στα μέσα του 15ου αι. π.Χ., αν όχι πολλαιότερα.

22. Ανάκτορο Νέστορος, θολωτός τάφος III Κάτω Εγκλιανού. Σχέδιο κόπτων και τομής (C. W. Blegen, M. Rawson - C. Taylor - W. P. Downan, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia III: Acropolis, Lower Town, Tholoi and Grave Circle, Chamber Tombs and Discoveries outside the Citadel*, Princeton 1973, εικ. 319).

24. Κουκουνάρα (Φυτές). Θολωτός τάφος II.

τίας-, βρίσκεται σε μια θέση όπου αποκαλύφθηκαν υπολείμματα πρωτοελλαδικού οικισμού και ταφής μεσοελλαδικών χρόνων. Ο καθηγητής Γ. Κορρές, ο οποίος ολοκλήρωσε την ανασκαφή στη Βοιδοκοιλιά, έχει προτείνει για την προστασία και την αναδείξη του προϊστορικού αυτού μνημειακού θησαυρού, που καλύπτει περίοδο τουλάχιστον μιας χιλιετίας, τη δημιουργία κατά χώραν ενός ημιυπαίθριου μουσείου.

Το μικναϊκό νεκροταφείο της Κουκουνάρας, με τα εξαιρετικά ενδιαφέροντα και πλούσια ευρήματα από τους συλλημένους θολωτούς τάφους, χαρακτηρίζεται από την υπαρχή συστάδων δύο ή τριών κατά κανόνα μικρών τάφων (εικ. 24).

Οι θολωτοί και οι θαλαμοειδείς τάφοι της Μεσοπονίας (εικ. 25), αυτά τα θαυμαστά μνημεία του μικναϊκού κόσμου, οι αιμεμένοι μάρτυρες της εποποίας του μικναϊκού πολιτισμού, τα οποία βέβαια είναι πολύ περισσότερα από όσα αναφέρθηκαν εδώ, στην πλειονότητά τους ξεχασμένα ή άγνωστα ακόμα και σε προϊσταμένους που θα ενδιαφέρονταν να τα επισκεφθούν, χρήζουν μέτρων συντήρησης, προστασίας, αναπτυλώσης και ανάδειξης, ανάλογα φυσικά με την κατάσταση διατήρησής τους και τις ειδικές για το καθένα από αυτά ανάγκες:

Θολωτοί τάφοι των οποίων οι κατώτερες στρώσεις της λιθοδομής τους διατηρούνται στη θέση τους ή απορρούνται σα συντηρηθόντων ως έχουν. Οι τάφοι που σώζουν την εισόδο τους με το υπέρθυρο στη θέση του θα μπορούν σα αποκατασταθούν μέχρι το επίπεδο της τοιχογένεσης, με την προσθήκη ενδεχομένως κατάλληλου προστατευτικού στεγανόστρου. Στους μεγαλύτερους θολωτούς τάφους θα μπορούσε να αποκατασταθεί η θόλος και να καλυφθεί με χώμα, ώστε να διασφαλιστεί η

απόλυτη προστασία τους και να αποκτήσουν τα μνημεία και το μοναδικό εξωτερικό γνώρισμά τους, αυτό του τύμβου.

Σημειώσεις

* Ο Θάνος Παπαθανασόπουλος, αρχιτέκτων στο Τμήμα Μελετών Προϊστορικών Μνημείων της Διεύθυνσης Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων (ΔΑΑΜ) του Υπουργείου Πολιτισμού, είναι διδάκτωρ του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Το άρθρο από προκειμένη ύστερα από εκπόνηση προγράμματος –που διαμορφώνεται σε γράφων, εκ μέρους της ΔΑΑΜ, σε συνεργασία με την αρχαιολόγη της Ζ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Γεωργία Χατζή-Σπηλιανού– το οποίο υποβλήθηκε για έγκριση χρηματοδότησης έργων προστασίας, συντήρησης και αναδείξης, στο πλαίσιο του Γ.Π.Ζ.

1. Ο Ερρίκος Σλήμαν (1822-1890) ανέσκαψε την Τροία (1870-1873, 1878-1879, 1882-1883 και 1890), τους λακοδεμόνιους τάφους του Α' ταφού τερβίδου στη Μυκήνες (1876), τον τάφο του Μίνωου στον Βοϊωτικό Ορεινεύο (1880-1881) και το ανάκτορο της Τίρυνθα (1884-1885). Βλ. Γ. Κορρές, *Βιβλιογραφία Ερρίκου Σλήμαν*, Αθήνα 1974; Ιρβίγκ Στόουν, Ο ελληνικός θησαυρός, 1894.

2. Ο Χρ. Τουσόντας (1857-1934) ήταν αρχαιολόγος, καθηγητής Πανεπιστημίου και ακαδημαϊκός. Από το 1886 συνέτεινε τις ανασκαφές στις Μυκήνες, όπου αποκάλυψε μεταξύ άλλων και λείψανα από το ανάκτορο. Με βάση τις μελέτες και τις έρευνες του σε συνοικισμούς και νεκροταφεία στην Κυκλαδίδες, θεωρήθηκε ο θεμελιωτής της έρευνας του κυκλαδικού πλατύτοπου. Το 1887 διέθεγε έρευνες στη Τανάγρα, το 1889-1891 στον τάφο του Βαρείου και στον Κάμπο Αρίας, εναντίον του 1894-1898 πραγματοποίησε ανασκαφές στις Κυκλαδίδες.

3. Η θέση είναι γνωστή ήδη από τις έρευνες του Σκιά, AE 1911, σ. 117-118. Η πιο πρόσφατη αναφορά για την Ελληνικά είναι της Ξένιας Αραπούδην, Ad 50 (1995), σ. 178-179. Για συγκεντρωμένη βιβλιογραφία για τα Ελληνικά, βλ. Γ. Σ. Κορρές, «Βολώνια τάφος της Αιγαίου-Ανδείας», Πρακτικά Α' Συνέδριου Μεσοπονίας Σπουδών, Αθήνα 1978.

4. W. Dörpfeld, *Ath. Mittteilungen* 1906, σ. 205-207, σ. IV 1908, σ. 185-1909, σ. 269.

5. Ο αμερικανός αρχαιολόγος Carl W. Blegen (1887-1971), με πλούσια συγγραφική και ανασκαφική έργο στην Ελλάδα και την Τροία, διετέλεσε διευθυντής της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα.

6. Όπως είναι γνωστό, εδαφίστις του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και λόγω του θανάτου του Κουρουρώπη (1872-1945), το ανάκτορο εντυπωτίσθηκε από τον Blegen, από το 1952. Βλ. Carl W. Blegen - Marion Rawson, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia, I: The Buildings and their Contents*, Princeton 1966.

